

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 1-2 / 2014
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 1608-2206

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК
Собственник РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Бас редакторы - Главный редактор
Елюбаев С.З., д-р с.-х. наук, профессор

Бас редактордың орынбасары - Зам. главного редактора
Анищенко О.А., д-р филол. наук, доцент

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук;
Баяндина С.Ж.	д-р филол. наук;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук;
Приёмьшева М.Н.	д-р филол. наук;
Журавлёва Е.А.	д-р филол. наук;
Джусупов М.Д.	д-р филол. наук;
Дмитрюк Н.В.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Шапауов А.К.	канд. филол. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Жуманбекова Н.З.	канд. филол. наук;
Фаткиева Г.Т.	ответственный секретарь.

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Абая, 76.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 40-23-47;
E-mail: vestnik_kokshetau@rambler.ru

ISSN 1608-2206

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

№ 1-2 / 2014

серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редакторлар
Технические редакторы
Звольский В.А.
Мансуров К.Ж.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 22.05.2014 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 21 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 16.

Подписано в печать 22.05.14 г.
Формат 60x84 1/12.
Бумага книжно-журнальная.
Объем 21 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 16.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ
баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии
КГУ им. Ш. Уалиханова

© Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

МАЗМУНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Алишпаева З.К. Проблема витальности языка казахской диаспоры в Германии	6
Алтаева А.К. Бағалауға негізделген модальділік семантикасы	12
Амренова Р.С. Концептілер аясы және концептінің құрылымдық түрлері жайлы	16
Анищенко О.А., Хлыстова В.В. Лексика в ономастическом пространстве произведений Ч. Айтматова	23
Довбня И.П. Внутренние механизмы эволюции лингвистических категорий	27
Жакупова Ш.С., Левина О.И., Сизов Д.В., Бурмистрова В.А. К вопросу о методах исследования психолингвистики	35
Жукенова А.К. Речевое воздействие и коммуникативные стратегии подчинения	40
Жумагулова Б.С. Компонент тематический в полемическом дискурсе	44
Журавлева Е.А., Акпентаева А.А. Речевые этикетные формулы в казахской этнокультурной среде	48
Zhakupova Sh.S., Levina O.I., Sizov D.V. To the problem of romanian elements in the development of the English language	54
Илхан Йылдырым Лингвистикадағы гендер мәселесінің орны мен жүйесінің қалыптасу көздері	59
Илхан Йылдырым Невербальное мышление в межкультурной коммуникации	64
Казкенова А.К. Стратегия неполного понимания и заимствованное слово	67
Қамзаева К.С. Құрмаластағы коммуникативтік талаптар	73
Кульбаева Б.Т. Лакуарность и компетентность в процессе межкультурной коммуникации	77
Күдерінова Қ.Б. Түркі тілдері: әліпби алшақтығы – тіл алшақтығы	82
Мухатаева А.Ж. Этнолингвистическое исследование лексики казахского эпоса	87
Мухатаева А.Ж. Наименования принадлежностей эпического героя	92
Оналбаева А.Т. Знаки невербального общения в оппозициях «старший–младший» и «мужчина–женщина»	96
Оспанова Ф.А. Лингвистикадағы дискурс типологиясының мәселелері	101
Оспанова Ф.А. Дискурс категориясының құрылымдық жіктелімі	106
Рыспаева Д.С. Лингвокогнитивное содержание концепта <i>достоинство</i>	110
Сарсембекова У.К. Стратегий и тактики речевого воздействия в политических дискурсах СМИ Казахстана и России	116
Тавлуй М.В., Фаткиева Г.Т. Этнические доминанты в поликультурном пространстве Казахстана	124
Токтарова Т.Ж. Паремнологические единицы с компонентом <i>әйел</i>	129
Уалиева А.Б. Қазақ халқының ертегілерінде кездесетін жалқы есімдер	133
Шайбакова Д.Д. Структура и смыслы гипердискурса о национально-языковом вопросе в Казахстане	139

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Жакупова А.Д., Мукашева А.О., Сагындыкова Ж.О. Национально-культурная специфика метаязыкового сознания (на материале наименований растений в казахском и русском языках)	145
Товкайло Т.И., Довбня Л.Э. История изучения словесного ударения в украинском и русском литературных языках	150

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Абдуллаева Қ.М., Зейнулина А.Ф., Шапауов Ә.Қ. Қ. Кемеңгеров әңгімелеріндегі көркемдік әдіс	160
Айтуғанова С.Ш. Лирикалық прозадағы психологиялық талдау («Сүзгенің соңғы күндері» хикаяты негізінде)	166
Алиева Д.А. Научная деятельность Мухаммеда Хайдара Дулати	173
Әлтай А.Д. Хандық дәуір поэзиясының ерекшелігі	177
Досмаханова Р.А., Ажиев К.О. Изучение композиции художественного произведения (на примере трилогии «Кровь и пот» А. Нурпеисова)	185
Жанұзақова Қ.Т. 1970-80 жылдардағы қазақ әдебиетіндегі дәстүр мен жаңашылдық	189
Жұмағұлов С.Б., Жұмағұлов А.Б. 1970-1980 жылдардағы қазақ өлеңтану ілімі	196
Жүсіпов Н.Қ., Баратова М.Н., Шапауов Ә.Қ. Шәкәрімнің насихат өлеңдері	203
Жүсіпов Н.Қ., Баратова М.Н., Шапауов Ә.Қ. С.Торайғыров өлеңдеріндегі «түн», «қараңғы», «жол» ұғымдарының ерекшелігі	208
Қабылов Ә.Д. М. Мағауиннің даралық стиліндегі ирония	212
Қабылов Ә.Д. І. Жансүгіров эстетикасындағы иронияның орны	217
Қобланов Ж.Т. Уильям Шекспирдің «Гамлет» трагедиясындағы образдар	221
Қобланов Ж.Т. Уильям Шекспирдің комедиялары	224
Қожекеева Б.Ш. Ақын, аудармашы – Жүсіпбек Шайхисламұлы шығармашылығы	229
Нурахонова Г.М. Звуковая организация тюркского свободного стиха (на материале уйгурской поэзии)	233
Сарсембаева А.Б., Мажит Зура Поэзияны аударудың ерекшеліктері мен мәселелері	237
Сарсембаева А.Б. Көркем аударма саласындағы поэзия және оның формалары	243
Тлеубердина Г.Т., Садвакасова А.А. С. Дөнентаев және қазақ сатирасы	248
Тлеубердина Г.Т., Итқұсова З. Қ. Бекет Өтетілеуов шығармашылығы және көркем аударма мәселелері	252
Токсамбаева А.О. Мәшһүр-Жүсіп балладаларындағы сюжеттік желі	256
Токсамбаева А.О. Машһүр Жусип копеев и тюркский фольклор	260
Туровская Е.И. Тема любви в творчестве Александра Вертинского	264
Шоманова Г.К. «Розанов глазами эксцентрика» Венедикта Ерофеева: двойничество как источник эстетики и своеобразие русского постмодернизма	269
Ысқақ Б.Ә., Зейнулина А.Ф. Сұлтанмахмұт шығармашылығындағы көркемдік жүйе мен авторлық позиция	279

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Бегалиева С.Б. О влиянии лингвистического анализа текста на обогащение словаря учащихся	285
Курманова Б.Ж., Назаренко А.Л., Бобырь С.Л. Ақпараттық-коммуникациялық технологияның телекоммуникациялық жобалар өткізудегі әдістемелік мүмкіншіліктері ...	288
Маймакова А.Д., Кадырова Г.Р. Патриотическое воспитание как приоритет духовно-нравственного развития и воспитания студентов в современном Казахстане (из опыта работы на занятиях по русскому языку в педагогическом вузе)	293
Нещадим О.В. Использование сайта www.britishcouncil.kz на занятиях по практическому иностранному языку страны специализации со студентами специальности	

«международные отношения»	299
Русол И.Г., Шулембаева К.М. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку студентов в высших учебных заведениях и формирование профессионального тезауруса	303
Уразаева К.Б. Литературоведческие подходы к изучению теории художественного текста в магистратуре	309
Tynbayeva G.S., Bekzhigitova Z.S., Zhantuganova A.S. New Approaches in Methods of Teaching	315
Шукуманова Б.С. Кәсіби қазақ тілін грамматикалық бағытта оқыту	320

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

325

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

ӘОЖ: 82:316.3

Қ.М. Абдуллаева¹, А.Ф. Зейнулина², Ә.Қ. Шапауов³
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті^{1,2}
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті³
Павлодар, Көкшетау, Қазақстан

Қ. КЕМЕҢГЕРОВ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ӘДІС

Мақалада Қ. Кемеңгеров әңгімелеріндегі көтерілген тақырып өзектілігі мен жазушылық көзқарасы, аударма өнеріндегі шеберлігі, драмаларындағы тартыс пен мінезі қарастырылады. Көркемдік әдіс мәселесін заман ағымына сәйкес танытады. Қаламгердің әңгіме жазуда қолданатын көркемдік құралдарына талдау жасалады.

Тірек сөздер: көркем әдебиет, көркем проза, көркемдік әдіс, әңгіме.

Көркем әдебиет саласындағы алғашқы қадамын аудармадан бастаған Қошке Кемеңгерұлы көркем проза саласында да өз қолтаңбасын қалдырды. Өзі өмір сүрген қоғамның талабына жауап бере алатындай шағын жанрлы прозаның үздік үлгісін көрсетті. Атап айтқанда "Отаршылдық ұсқындары", "Қанды толқын", "Тұтқынның ойы", "Дүрия", "Назиқа", "Ерлік жүректе", "Момынтай", "Жетім қыз", "Қазақ әйелдері", "Қарашаш" әңгімелері - заман шындығын шынайы көркемдікпен жеткізетін реалистік туындылар. Бұл еңбектер әдебиетші-ғалымдар тарапынан сыналып, лайықты бағасын алды десек болады. Бұл ретте, Г.Ж. Ордаеваның "Қошке Кемеңгерұлының әдеби мұрасы", атты кандидаттық диссертациясын, Р.Рүстембекованың "Қазіргі қазақ әңгімелері" деген зерттеуін, Р. Нұрғалиев, Б. Құндақбаев, Д. Қамзабекұлының зерттеулерін атауға болады. Бұлардың ішінде қаламгердің әңгімелерін тереңірек зерттеп, талдаған филология ғылымдарының докторы Гүлжаһан Орда. Ол өзінің ғылыми еңбегінде: "Халықтық рухпен жазылған Қ.Кемеңгерұлының әңгімелерінің қай-қайсысы болсын өмірдің қайнаған ортасынан алынған шыншыл туындылар", - деп бағалап, тақырып жағынан үшке бөледі: 1) қорғансыздар өмірі, 2) әйел теңдігі, 3) отаршылдық зәбірін әшкерелеу [1, 10].

Қ. Кемеңгерұлының қорғансыздар өмірін арқау еткен әңгімелері - "Момынтай", "Жетім қыз". "Жетім қыз" әңгімесінде анадан жетім қалып, өгей шешеден қорлық көрген қыздың өмірі суреттесе, "Момынтайда" әкеден ерте айырылып, алты жасынан қозы соңында жүіп, байдың таяғын жеп өскен баланың шынайы өмірі бейнеленген.

Жазушының бұл әңгімелері М. Әуезов әңгімелерімен тақырып жағынан үндес. Әсіресе Қ.Кемеңгерұлының "Жетім қызы" мен М. Әуезовтың "Қорғансыздың күні" әңгімелері бөліп-жаруға келмейтін, бір-біріне өте жақын дүниелер. М. Әуезов 1921 жылы жазса, Қ. Кемеңгерұлы 1924 жылы жазыпты. Екі әңгімеге де қорғансыз қыздардың өмірі арқау болған. Біріншісі қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде жазылса, екіншісі, төңкерістен кейін жазылған. Әңгімелерді салыстырғанда байқалатын бірінші ұқсастық ол - әңгімелердің пейзажбен басталуы. Екінші ұқсастық - жолаушылардың С. қаласынан шығатын қара жолмен келе жатуы. Ал айырмашылығы - шығармалардың соңы екі түрлі шешім табуы. Мәселен Ғазиза Ақан болыстың қорлығына шыдай алмай, өз басын өлімге тігеді. Ол өзінің көрген қорлығын жарымжан әжесі мен шешесіне айтқысы келмей солай істеуге мәжбүр болады. Ал, қараңғы түнде бірін-бірі жетелеген екі мүсәпірдің соңғы үміті сөніп, жанталасып қарбаласқан күйде қалады. Бұларға қол ұшын беретін азамат та жоқ. Екінші әңгімеде жетім қыздың болашағына қамқорлық көрсететін саналы адам табылады. Мұндағы Дарабек Ақан болыстай емес,

қорғансыз қызды қорлаудан аулақ. Керісінше, оның ойы - ауыр да қиын өмірден панасыз, бейкүнә қызды құтқару. Әңгіменің негізгі идеясы Дарабектің: " Біз көрген жеке бақыттың, тоқтықтың құны жеті тиынға да тұрмайды, жалпы бақыт, ортақ өмір керек", - [2, 262] деген ойы арқылы көрінеді.

Келесі М. Әуезовтың "Жетім", Қ. Кемеңгерұлының "Момынтай" әңгімелеріне арқау болған - қорғансыз, жетім ұлдар өмірі. Екеуі де көзі ашылмай жатып байлардан зәбір көріп, жетімдіктің, жоқшылықтың, өмірдің ащы дәмін татқан бейкүнә балалар. Жазушылардың көздегені - бақытты өмір, теңдік, бостандық. Айта кететін нәрсе, әңгімелер екі түрлі қаламнан туғанымен, араларында заңды жалғастық бар. М. Әуезов әңгімесіне арқау болған оқиға ілгеріректегі қоғам өмірінен хабар береді. Ал Қ.Кемеңгерұлы жетім қызын Дарабекке тегіннен-тегін жолықтырып отырған жоқ. Жетімге де күн туады дегенді меңзейді. Дарабек секілді адамдар енді оларға қорған болмақ. Момынтайды да оқуға алып кеткен Дарабек сияқты сенімді ел азаматы. Қасым, Ғазиза көре алмай кеткен күнге Момынтай жетіп отыр. Осындай ұқсастық әңгімелердің арасын жалғастырып тұр.

Келесі қазақ әйелінің тағдыры, олардың әлеуметтік теңсіздігі, бас бостандығы үшін өлімге де бас тіккен қыздардың өмірі - "Назика", "Қарашаш", "Дүрия", "Ерлік жүректе" әңгімелерінде сөз болады. Сол кездегі көзі ашық ұлт зиялыларын толғандырған әйелдің бостандық өмірі ғана емес, еліміздің ертеңі, ұлт тағдыры болғандықтан олар бұл мәселеге жеңіл қарай алмаған. Осы тақырыпқа қалам тартпаған қаламгерлер жоқ десек те болатын шығар. Әйел мен ел тағдырын бірлікте, бір мәселе ретінде көтерген қаламгерлердің аталған әңгімелері сөз жоқ қазақтың сөз өнеріне, проза жанрының ұлы көшіне қосылған ерекше дүниелер деп айтуға тұрарлықтай.

Қ. Кемеңгерұлының әйел тақырыбына жазылған әңгімелеріне зер салсақ, өмірді жалғастыратын әйел болмысын таныту, сол арқылы заман ағымын, өзгерісін, ерекшелігін көрсету идеясы айқын көрінеді. Бір ғана "Қарашаш" әңгімесіндегі мұнның өзі көп нәрсені аңғартқандай. Қарашаш ата-анасының беделі үшін сүймеген адамына қосылып, өз тағдырын күрессіз қайғыға батырады. Қарашаш бейнесі арқылы автор сол кездегі қоғамның әйел туралы көзқарасын, қазақ әйелінің түпкі ойын, еріксіздігін даралап, шебер суреттейді. Әңгіме шағын болғанымен ескі замандағы әдет-ғұрыпты толықтай сипаттап беріп тұр. Қарашаш - өз бостандығы үшін күресе алмаған сол замандағы қалың малға сатылған қазақ қыздарының бірі. Жазушы Қарашаш бейнесін жинақтау тәсілі арқылы жасаған. Кейіпкер қайғысын төмендегіше суреттейді:

Тайынша, құла ата айдадым базарына,
Жаманның қайдан қалдым назарына?

Жаманды жер соқтырып кетер едім,

Қараймын ата-анамның ажарына [2, 257].

Қарашаш өз бақыты үшін күресуге мүмкіндігі бола тұра ата-ананың көңіліне қараймын деп, теңсіздік бұғауына шырмалады. Кейін өзі де бар ғұмырын өкінумен, өзін-өзі кіналаумен өткізеді. Жазушы мұндағы "Неге қарадым арыма? Неге кетпедім сүйген жарыма? Ата-анам жолдас болды ма? Алғыспенен ондым ба? [2, 257] - деген кейіпкердің сөзін босқа алып тұрған жоқ. Бұл ата-ана беделі үшін сүйгенімен қосыла алмай, ескі әдет-ғұрптың құрсауында қалған жанның ішкі күйініші, өкініші.

Келесі "Назика" атты әңгімеде, керісінше, қыз бостандыққа қол жеткізеді. Алайда оның ерлігі әңгіме соңында көрінеді. Әңгімеде жазушы дәстүрлі үйлену салтын сөз етеді. Мұндағы басты ерекшелік - қазақ қыздары мен жігіттерінің психологиялық тұрғыда өзгере бастауы. Яғни жастардың қимыл-әрекетіне қоғамдағы өзгерістердің ықпал етіп отырғандығы сезіледі. Мәселен, әңгімедегі жігіттердің жігерлігі мен Назиканың қайсарлығы - қоғамның әйел теңсіздігін жоюға бет бұрғандығын көрсетеді.

Әңгімедегі бас кейіпкер Назиканы Қарашашпен салыстырсақ, Назикада өмірін ата-ана беделі үшін емес, өзі игілігі үшін шешу көзделгенін байқаймыз.

Әңгімеде: "Қыстың бас кезі шаналық көбік қар. Күншуақ. Төрт жігіт екі шанада. Шана басы қос ат. Үлкендерінен жасырынып шыққандағы ойлары - Қыз алып қашпақ...

Қансонардан жұрт аңға шығушы еді. Біздің жігіттер қыз алып қашуға шықты. Бұлардікі ай жарықта ұрлық қылғанмен бір есеп. Іңір жарығы жамырай, ел орынға отыра Назиқа сайдың басынан табыспақ, сол арада кетпек. Қыз шыға алмай қалса қайтеміз? Қолға түссек, таяқ жесек не боламыз? - деген үш ұйықтаса ойларына кірмейді. Бірақ жігіттеріміздің сенімдері де осал-оңтағай емес. Заман советтікі, теңдік әйелдікі", - [2, 258] деп жазушы табиғат пен адам мақсатын бірге бейнелейді. Жігіттердің бейқамдылығын айта отырып, оның себебін жазушы өзі "Заман советтікі, теңдік әйелдікі" деп түсіндіріп өтеді. Және де жігіттерге қуат берген исполкомның: "Қыз уәдесіне берік болса қайтадан барындар. Мен де арттарыңнан жетемін", [2, 259] - деген сөзі. Алтыншы күні іңірде жігіттеріміз Ержанға құда түсіп қойғандай жетіп келеді. Осы арада жазушы "Алары болса да, берері болмайтын" ағайынның ынтымағын сипаттап өткен. Біреуі балта, біреуі айыр, біреуі сойыл ала жүгіреді. Бірақ та олар ештеңе істей алмайды. Себебі - араларындағы Таласбай - бұл ауылмен жақсы таныс. Жігіттер де еркінсіп жетіп келеді. Ержан байда бұрынғыдай емес, тек сес көрсеткені болмаса, аса қарсылық көрсете алмайды, оған Назиқаның өткірлігі де себеп болады. Назиқа: "Бұларда жұмыстарың болмасын, шақыртқан мен, байласандар мені байландар", - деп қасқиып тұрып алады" [2, 259]. Бұл басқа әңгімелердегі қыздардан Назиқаның көш ілгері екендігін танытады.

Қ. Кемеңгерұлы Назиқа бейнесі арқылы қыз-келіншектердің өз өміріне қатысты мәселелерді шешуде батыл болу керектігін көрсетіп тұр.

"Дүрия" әңгімесінде, Дүрия атты қыздың қайсарлығы, ерлігі сөз етіледі. Дүрия бейнесі басқа бір кейіпкер, Естің ойы арқылы ашылады: "Қазақ әйелінің алмастай ойма тілі, қамал бұзған қайраты Дүрияда екен" [2, 250]. Жазушы шеберлігі осыдан да көрінеді. Өзінің сүйгеніне қосылып, бас-бостандығын алу үшін өз ауылына қорықпай қайта келіп, төре алдында тайсалмай, жауап қайырып отырған іс-әрекеттерінен, қайратты тұлғасынан, тас түйіндей жауабы арқылы жазушы оны өз бостандығы үшін күресе білетін бейне ретінде танытады. Дүрияның алдыңғы кейіпкерлерден айырмасы сол - ол бостандыққа қол жеткізеді. Себебі алдыңғы кейіпкерлерде жоқ қасиеттер: батылдық, төзімділік, тайсалмай қарсы тұра білуі бостандыққа жол ашты.

Әңгіме соңында Естің Дүрияға айтқан сөзі қыз бейнесін аша түседі:

- Адам баласының құлдық ұрған байлығын аяқпен тептің, ата-анадан сүйген жарды артық көрдің? Тусаң ту! Сендей әйелі бар қазақ ел болады. Сүйген жарыңмен тату-тәтті ұзақ өмір сүр! - деп алғыс білдіреді [2, 250].

Мұндағы "Сендей әйелі бар қазақ ел болады" деген сөйлем бүкіл қазақ қоғамына тасталған ұран сияқты. Жазушы қазақ халқының әйел қауымына берген теңдігі оның тәуелсіз болып қалыптасуына жасаған бір қадамы болмақ деп, ел арманын білдіргендей.

Ал "Ерлік жүректе" әңгімесінде басты кейіпкер - **Зәйра** атты келіншек. Оның батылдығы қазақтың ескілікті салт-дәстүріне, әмеңгерлікке қарсы тұруынан көрінеді. Ол да өз жарына сүймей қосылған. Енді ол салтқа қарсы әрекет жасайды. Оның қашып кетуі - өз басының бостандығы үшін күресуге жасаған батыл қадамы. Кейіпкердің әрекеті заман өзгерісін, соған сәйкес қазақ қыздарының да санасының ояна бастағанын көрсетеді. Бірақ ол осы қадамын аяғына дейін жеткізе алмайды. Сана өзгергенімен өмірдегі жеңіске жету үшін қажыр-қайраттың керек екені, ондай қасиет болмаған жағдайда жеңісті қолдан беретіні Зайра бейнесі арқылы ашылады. Зайраның жасырынып жатқан жерінен қуғыншылардың тауып алуы - соның дәлелі.

Әңгіме пейзажбен басталады: "Арқаның ереке желі жорғадай жылжып, өрден ылдиға құлағанда, торғындай толқыған салалы көк шалғын бұйраланып, жаңа түскен келіншек құсап, тәжім еткендей. Марқа құлын жасырынғандай көкорай дариясында белуардан сүңгіп, шағаладай шаңқан үйлер арқасын күнге беріп, мүлгіп тұрды. Ақ меруерт көбіктен қанат жайып, арқаның кербез сұлуындай бұрандап, күн сәулесіне күлімдеп сылдыр қаққан бұлақтың мөлдір суы ауылды қуалай белдеулеп алып жатты..." [2, 250].

Мұнда жазушы тамаша кейіптеулер жасаған. Шығармада пейзажды оқиға желісімен, кейіпкер өмірімен параллель қойып суреттеу XX ғасыр басындағы қаламгерлер

туындыларының көпшілігіне тән десек, бұл дәстүр Қ.Кемеңгерұлының да әңгімелерінде көрініс береді. Аталмыш әңгімедегі Зәйра өз теңіне қосыла алмай, малға сатылған бақытсыз жан. Сондықтан ол зарлы, мұнды. Онымен қосылып табиғатта ауыр азап кешеді: "Зәйраның жалынды зарын, көмексіз-күшсіз зарын, мамықтан жеңіл, шырдан өткін кешкі таза ауа, сағымдай көтеріп әкеткен ұшқыр жел, тасбауыр адам ісі мынау деп айналаға таратып тұрды. Зәйраның зарына тау қабырғасы қайысқандай жаңғырығып күңіренеді. Жел үйдей соғып, көкшалғын теңселеді, құлын-тайдай секіріп ойнақтаған бұлақ суы да зар шеккендей [2, 251].

Зәйраның қапастан қашып шығар алдындағы сәтінде табиғат та аласұрады: "Аспанды көмірдей қара бұлт басқан, найзағай ойнап, бұлтты қақа жарып, етегін жырып жаркылдап тұр" [2, 254].

Ал шығарманың соңында Қарашаштың көмегімен қашып кетіп аз да болса, азат өмірдің дәмін татқан Зәйрамен бірге табиғат та шаттық сезімге бөленеді: "Біраздан кейін бриллианттай көзді ойнатып, анадай мейірімін төгіп, сары алтындай сәулесімен әлемді жарық нұрға бөлеп бауырмал күн басын көтерді... Шалқар түс, күн нұрын құйып тұр. Балдырған гүлдер емшек емген баладай күнге бауырын төсеп мастануда: аз өмірін қызықпен өткізген көбелек гүлден-гүлге қонақтап, серуендеуде, құрт-құмырысқа тамақ іздеп жер бауырлауда. Күн сәулесімен сүйіскен құлашын сермеп ағуда [2, 256]. Бұл жердегі "Аз" деген сөз көп нәрсені аңғартады. Аз өмірінде, бірақ гүлдің жұпар иісінен нәр алып, еркін өркін өміріне көбелек қандай риза болса, "аз" да болса азат болғанына Зәйра да сондай риза. Осындағы әңгіменің негізгі көтеретін мәселесі - қамауда өткен күллі өмірден аз да болса азаттықта өткен сәт әлде қайда артық деген ойды жеткізу. Байқағанымыздай, табиғат көрінісі шығармада идеялық ойды беруде де айтарлықтай қызмет атқарған. "Қошке пейзажы белгілі бір мақсатпен алынған, өз орнын тапқан жақсы көрініс. Дұрыс қолданылған пейзаж көркемдіктің бір белгісі [3, 61].

Қ. Кемеңгерұлының әңгімелерінен байқалатын келесі бір көркемділік - сөйлемдердің ұйқасқа құрылуы. Бұл көркемдік дәстүр Ж.Аймауытовтың шығармаларында кеңінен қолданыс тапқан. Қ.Кемеңгерұлының "Қазақ әйелдері" әңгімесінде: "Асқар белді, шалқар көлді, самал желді еркін ел - Сары Арқа сайран еді. Күнде той, күнде сауық мейрам еді. Бірақ әйел күн еді, әйелдің көрген күні түн еді. Бағасы мал еді, жүрегі қан еді. Сол кездегі әйелдердің қанды тұрмысы, торлы тұрмысы көшкен бұлттай, тоғысқан қойдай алдарыңнан өтеді. Ақ қағазды бояған жүректің тұңғыш сырын, ауыр мұңын, асау қарқынын, баяу толқынын, қан төккен зарын, азап шеккен арын суық ақыл ұғынбайды, ыстық жүрек ұғынады" [2, 257] деп баяндалады.

Бұл жолдардан қаламгер тілінің ақындық, ерекше көркем, поэтикалық болмысын байқаймыз. Шешендік ойлау мен сөйлеудің сипаты ерекше көрінеді.

Әңгімелердегі келесі бір бейнелеуіш құрал - мысқыл (сықақ). "Сықақ дегеніміз - өмірдің көлеңкелі жақтарын жіті байқағыштықтан, айрықша сезімталдықтан, ымыраға келмейтін сыншылдықтан туатын әдеби шығарманың мысқылшылдық сипаты, сарыны" [4, 308].

Жазушы мысқылды "Дүрия", "Момынтай", "Ерлік жүректе" әңгімелерінде отаршылдық саясаттың өрістеп тұрған кезіндегі жағымсыз қазақ байлары мен шолақ белсенділердің, халықты іштей қанаған надандардың, паракорлардың портретін суреттеуде сәтті қолданады. Әңгімелерден мысал келтірсек:

"Дүрия" әңгімесінен: "Оң жағында беті бір қазан, семіздіктен тышқан көзі бітелуге айналған, дөңбектей кеспелтек, кебеже қарынды Жуанбай деген отырды. Жуанбай мына заманда болыс болмаса да, аузынан сөз, қолынан билік кетпеген адам еді. Оған таяу күлімсіреген жіпсік көзді, өртке шалдыққандай көсе, тыржық бет Дауылбай ку еді" [2, 247].

"Момынтай" әңгімесінен:

- Балшабай келгелі үш жыл болды. Әлі соқыр тиын көмек көргем жоқ. Сотқарбай жалғыз биемді тартып алды.

- Жуанбай бес жылғы карызымды бермей шығарып жіберді [2, 245]. Байқап отырысақ, тіпті олардың бұл сұмдайы қылықтарын оларға берілген есімдер де аңғартады. Сондай-ақ мырзаға қайтсем жағам деп бәйек қаққан байдың жалшыларының бейшере халін де өткір мысқылмен түрейді.

"Ерлік жүректе" әңгімесінен:

"Мұнардай мойнын созылған, тай жүзген сабадағы көл қымызды желдей толқытып, піспекті құлаштай көтеріп, қара терге малынып, Қарабайдан мақтау аламын деп, Көбен байғұс күрс-күрс пісіп жатыр" [2, 251].

Жазушы қолданысындағы осындай сатираның ұтымды қоланылуынан Б.Майлин әңгімелерімен жақындықты байқауға болады.

Әңгімелердегі теңеулер де юморлық реңкпен берілген. Мысалы, "қаздай қалқыған, үйректей жүзскен досыңыз", "сасыған жұмыртқадай қорыстан шыққан иіс", "шала үйтілген құйкадай түпті ши", "үйездеген малдай әр жерде бір бас қосу", "үріккен қойдай үйге бет алды", "көзіне тіреуіш салғандай ұйқысы келмеді" [2, 260] т.б. келтіре беруге болады.

Ал Зейраның психологиялық күйі теңеулер арқылы төмендегіше суреттелген: "Албастыдай басқан қараңғылықтың құшағында, жез қармақтай бүктеліп, уыз денесі, жалынды жаны жараланып, жаңбырдай жасын төгіп Зейра жатыр" [2, 252].

Осындағы "албастыдай басқан қараңғылықтың құшағында, жез қармақтай бүктелген Зейра" күйі Ж.Аймауытовтың "Күнекейдің жазығындағы" Күнекейдің өмірін еске түсіреді.

Түйіндесек, Қ. Кемеңгерұлының әйел теңсіздігін арқау еткен шағын көлемді әңгімелерінің барлығында қыз-келіншектердің тағдыры, теңсіздігі, дәуірдің қоғамдық шындығы әлеуметтік тұрғыдан қарастырылған. Қаламгер бұл әңгімелерінде үлкен өзгерістерді басынан кешіп жатқан қоғамдағы қазақ қыздарының бейнесін жасаған.

Сондай-ақ әңгімелерде қолданылған әрбір көркемдік құрал белгілі бір мақсатта жұмсалған сәтті қолданыстар деп айтуға болады.

Егер жоғарыда аталған әңгімелердегі қазақ қыздарының санасының оянуы, ой-өрісінің өсуі мен теңдікке жету жолы бойынша көрсетсек, төмендегіше орналастыруға болады: "Қарашаш", "Зейра", "Назиха", "Дүрия".

Қаламгер әңгімелерінің келесі тақырыбы - отаршылдық мәселесі. Бұған "Қанды толқын", "Тұтқынның ойы", "Отаршылдық ұсқындары" әңгімелерін жатқызуға болады. "Қанды толқын" әңгімесі он тоғызыншы жылғы қазақ даласына жасаған колчактың қанды қырғыны туралы. Оқиға Салқынбай атты қарияның жанұясындағы қайғылы жағдай арқылы дамиды. Ақ әскерлер "Бәлшебекпен байланысы бар" деген сылтаумен жалғыз ұлы Тынымжанды көз алдында атып кетеді. Бірақ ол онымен бітпейді. Ойларына келгенін істеп үйренген ақтар, тағы да сол Салқынбай қарияның ауылын тал түсте ойрандап кетеді. Баласының өліміне себеп болған адамды таныған қарт, бас сауғалаудың жолы жоқ екенін түсініп, келіні Жанымайдың арын таптаған ақ әскерінің екеуінде балтамен ұрып жығады. Олармен алысып жүріп өзі де оққа ұшады. Ж. Аймауытұлының "Ақбілегіне" өзек болған өмір шындығы шағын жанрда шып-шымыр өрілген.

Бұл әңгімеде ақ офицердің зорлығынан азап шеккен Жайныманың бейшара халі құбылысты құлдыратып кішірейтіп не үлкейтіп көрсету тәсілдері, яғни литота, гипербола арқылы суреттеледі: "Бір кезде ботакөз сұлу атанған Жайныма өлімтікке айналды. Толқынды қою қара шаш құйын соққандай қоқырады. Мөлдір бота көзден нұр кетті, қаймақтай ерін дүрдіп қара күрең тартты" [2, 237].

Ал "Тұтқынның ойы", "Отаршылдық ұсқындары" деген әңгімелерінде жазықсыз жазаға ұшыраған бейбіт жандардың қараңғылықтан, білімсіздіктен бас бостандығынан айырылып, малша азапталып, ар-намысының аяққа тапталғаны туралы баяндалады. Әсіресе "Адам деген атымды жоғалтты" деп жан азабына түскен адамның алтын басын қор қылған тұтқындағы қорлаулар жайлы жазылған жолдар адам жанын ауыртады. Тұтқын кейіпкердің түрменің тар тесігінен түскен әлсіз сәуленің өзі өмірінің ақтық сәтін күтіп жатқан жазықсыз жанға соншалық сенім, үміт сыйлауы адамзатты ертеңге сүйрер жалғыз сезім осы - сенім екенін көрсетсе, "Отаршылдық ұсқындарында" - шаруа школында оқып жүрген Жаңатай есімді

жігіттің тәжірибеден өту үшін Преснов станциясына келгендегі базар аралай жүріп қазақтардың орыс ояздарынан көрген қорлықтарын жазады. Қаламгердің айтуынша "Қазақ газетін оқумен ұлтшылдықты иман қылып ұстаған Жаңатайдың" көзіне түскен бірінші суреттің өзі-ақ екі тап, екі ұлт арасындағы айырмашылықты айқындап береді. Жаңатайдың жанын жабырқатқан екі көрініс: бірі "...талай сорлының көз жасынан, еңбегінен құралған сомаға, ...күнмен шағылысқан ақ шіркеу" мен "сырлы таза қарағай үйлерге күйесі жұғатындай оқшау тұрған алқам-салқам қара құрым киізді, жеркенедей жабысқан жатақ болған қазақтардың үйлері". Бір сөйлеммен соғылған сұмдық сурет, сайқымазақталған қазақтың кержалқау тұрмысы, улы тіл, ащы сарказммен бейнеленген. "Өрмекшінің уысына түскен шыбындай, бірте-бірте сорылып, қазақтық белгісінен айырылады-ау", - деген кейіпкердің ішкі сөзі арқылы берілген ішті қазандай қайнатқан ашу, ыза, намыс сондайлық шынайы. Бұрындары кездесе қоймаған тың сурет "өрмекшінің уысына түскен шыбындай" шырмалып, жем болған бүтін бір халықтың тағдыры елдің сауатсыздығы салдарынан қыл үстінде. Оны мына сурет айғақтайды: "... атты киргиз, арда" деп ақпанның аязындай ызғар төккен урядниктің қырық бұралып шыпылдаған қамшысының астында құлындай дауысы құрыққа шыққан, жер құртындай домаланған, жөндеу киімді бір қазақтың "мен төре жазық жоқ, берблюд бұйда жоқ" дегені естілді " [2, 248].

Екінші бір көрініс: "Малақай" деп бір қазақты аяғынан шалғылаған, тымағынан тартқылған казак-орыстың үш-төрт баласын көрді. Бұрын шаһәрлі жерде өсіп, "ділсіздікті кітап оқумен білгені болмаса, көзімен көрмеген Жамантайға мынадай ұнамсыз суреттер ауыр тиді [2, 249].

Сауаты бар саналы азаматтың ел ішінде көрген әлдінің әлсізге жасаған әділетсіздігі оның "ішін оттай қайнатып, ашу-ызаға бөлеп неше түрлі ойларға жетелейді. Ел қазағы надандықтан арылмай еңсесін көтере алмай әлгіндей мазақ пен қорлықта өмір кешетінін ойлап, сондықтан сауат ашуды кезек күттірмес міндет деп түйіндейді Жаңатай.

Шағын әңгімедегі бір ғана эпизод бүкіл кезеңнің, қоғамдағы күрделі қақтығыстың, қыр қазағының тағдырын нанымды бейнелейді. Жаңа өмір үшін күресті ең алдымен сауат ашу арқылы жүргізу керектігін осы Жаңатайдың ішкі ойы, арманы, саналы күресі арқылы ашады қаламгер.

Қорыта келгенде, Қошке Кемеңгерұлының әңгімелерін қазақ қоғамындағы адамдардың әсіресе, қыз-келіншектердің түрлі тағдыры, арман-ойлары, күйініш-сүйініштері, саяси, тұрмыстық сәттердегі психологиялық күйлері көркем де шебер бейнеленген заман шежіресі деуге болады. Қаламгердің қысқа да нұсқа, шағын да шымыр жазылған әңгімелерін қазақ прозасындағы өзіндік ерекше дүниелер деуге тұрарлық.

Ең басты ерекшелігі – сол кездегі тарихи шындықты қаз қалпында әрі шынайы көркемдікпен бере білгендігі. Екіншіден, нақты да шынайы, көркем де шымыр жазылған. Үшіншіден, жазушы не айтса да ақиқатын айтып, оқиғаны нанымды жеткізген. Тілі көркем, ойы шымыр, тағдырдан қанша тақсірет тартса да тауы шағылып, үміті үзілмеген кейіпкерлердің өміріндегі күнгейі мен көлеңкелі тұстары ішкі күйзелістері арқылы бейнеленіп, жан азабы психологиялық дәлдікпен берілген. Бұл қасиеттер сөз жоқ шығарма құндылығын арттырып тұрған көркемдік категориялар.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Ордаева Г.Ж. Қошке Кемеңгерұлының әдеби мұрасы: авторефер.... канд. филол. н. – Алматы, 1995 ж.
- 2 Қошке Кемеңгерұлы. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 20015. – 320 б.
- 3 Жұмабердіқызы Г. Алаштың бір ардағы: Деректі-ғылыми хикаят. – Алматы: Рауан, 1998. – 88 б.
- 4 Әдебиеттану терминдер сөздігі. //Ахметов З. Шаңбаев Т.// Алматы: Ана тілі, 1998.- 384 б.

- 4 Әуезов М. Қорғансыздың күні. Әңгімелер мен повестер. – Алматы: Атамұра, 2002. - 432 б.
- 5 Кәкішев Т. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. – Астана: Фолиант, 2013. – 400 б.

В статье рассматривается актуальность темы и мировоззрение писателя К.Кеменгерова. Проводится анализ художественное многообразие в его рассказы, мастерство в искусстве перевода, конфликт и характер в драмах. Проблему художественного метода знакомит в соответствии с течением времени. Анализируется используемый в рассказе художественный инструмент писателя.

The article discusses the relevance of the topic and the writer's worldview K.Kemengerova . The analysis of the manifold of art in his stories , the skill in the art of translation, and the nature of the conflict in AMD . Introduces the problem of artistic method in accordance with the passage of time . Analyzes used in the story artistic tool writer.

УДК 821.512.122 – 3.09

С.Ш. Айтуғанова
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

ЛИРИКАЛЫҚ ПРОЗАДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ («СҮЗГЕНІҢ СОҢҒЫ КҮНДЕРІ» ХИКАЯТЫ НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада қазіргі лирикалық прозада психологиялық талдау үлгісінің берілу ерекшеліктері туралы қарастырылады. Адам жанының терең зерделенуі туралы ғылыми еңбектерге сілтеме жасала отырып, психологизмнің кейіпкер бейнесін ашудағы ерекшелігі сараланады. Осы мақсатта белгілі жазушы Шәрбану Бейсенованың «Сүзгенің соңғы күндері» атты тарихи тұлға тағдырын арқау еткен хикаяты талдана отырып, тұжырымдар жасалады.

Кілт сөздер: лирикалық проза, психологиялық талдау, психологизм, тарихи тұлға, лиризм, композициялық құрылым, көркемдік тәсіл, автор мен кейіпкер.

Кез келген жазушы өз шығармасында қандай деңгейде болса да өзі сомдаған кейіпкерінің ішкі әлеміне бойлап, адам атты болмыстың жан әлемін танытуға ұмтылады. Лирикалық прозада да кейіпкер әлеміне терең бойлау, оның жан дүниесіндегі сезім иірімдерін қапысыз аңғарту басты міндет болғандықтан, суреткер түрлі көркемдік тәсілдер арқылы сан қилы бейнелеулер жүйесін тоғыстырады. Бұл ретте ол терең психологиялық талдауға барып шығарманың тұтас композициялық құрылымын кейіпкерінің санасы арқылы өріп, оқиғаны оның ішкі жан-дүниесінің өзгерістерімен дамытып отырады. Жазушының кейіпкердің ішкі әлеміне бойлай еніп, оның жан-дүниесінің сәл өзгерісіне, жүрегінің әрбір діріліне дейін тиянақтай жазып, әрбір қиналысына назар аударуы психологиялық талдаулар арқылы беріледі. Шығармашылықтағы психологизм Батыс еуропалық әдебиетте ХҮІІІ ғасырдың екінші жартысында пайда болғаны зерттеу еңбектерде тұжырымдалған. ХХ ғасырдың басында З.Фрейдтің [1] және К. Юнгтың [2] еңбектеріндегі адам жанының терең зерделенуі, әдеби шығармашылыққа, соның ішінде көптеген ірі қаламгерлерге өз ықпалын тигізді.

Психологиялық талдау қазақ көркем прозасында жиырмасыншы ғасырдың басында көрініс беріп, ары қарай тереңдей дамыды. Бұдан кейінгі аралықта көркем прозадағы кейіпкерлердің сомдалу үлгісінде психологизмнің алатын орыны айрықша байқалды.

Мақала Венедикт Ерофеевтің «эксцентрик Василий Розанов көзқарасы тұрғысында» атты эссесін зерделеуге арналған. Зерттеу объектісі—екіойлылық феномені. Орыс постмодернизмінің өзіндік ерекшелігінің сипаттайтын екіойлылық, Ерофеев эстетикасының негізгі ретінде зерттелінеді.

Парадигма стилі тұрғысындағы әрі «бөгде сөз» қалыптастыру көзқарасы негізіндегі екіойлылық құқықтық аспектіде пайымдалған.

The article is devoted to Venedict Erofeev's essay "Vasiliy Rozanov by eyes of the eccentric". The subject of consideration is duplicity phenomenon. Duplicity has been studied as the source of Erofeev's esthetics that characterizes features of Russian post modernism.

Duplicity has been considered from the aspect of craziness, from the point of "someone's word" functioning, in the terms of style paradigm.

ӘӨЖ: 82:316.3

Б.Ә. Ысқақ, А.Ф. Зейнулина

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті
Павлодар, Қазақстан

СҰЛТАНМАХМҰТ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ЖҮЙЕ МЕН АВТОРЛЫҚ ПОЗИЦИЯ

Мақалада Сұлтанмахмұт ақынның шығармашылығындағы XX ғасырдың басындағы қазақ тағдыры, қазақы бітім-болмыс табиғаты қарастырылған. Суреткердің қолданған көркемдік жүйесі мен авторлық позициясы танылады. Сұлтанмахмұт ақынның жаңашылдығының бір қыры – заман келбеті мен кейіпкер жан-дүниесінің сабақтастығы айқындалады.

Тірек сөздер: ақын, авторлық позиция, шығармашылығындағы көркемдік жүйе.

Сұлтанмахмұттың жалпы шығармашылығын зерделей қарасақ, XX ғасырдың басындағы қазақ тағдыры, қазақы бітім-болмыс таразыланғаны байқалады. Кедей десек те, Қамар сұлу десек те, Тасболат десек те, қайсыбір қаһарманы мен кейіпкерін, немесе тіпті персонажын алсаң да сол тарих тіріліп, бейнелі көрініске айналатын секілді.

Әр суреткердің әрине, жазатыны мен көркемдейтіні өз танымы болғандықтан – Сұлтанмахмұт өз айналасын жіті бақылап, түйсінгенін көркемдікке жалғастырған.

Ақын поэзиясында, шығармаларында бейнеленген кейіпкерлер әлемі нағыз өмірдегі өз жанынан табылған, өзі жақсы біліп-таныған адамдардың мінез-кұлқын, жан қалауын, тағдырын тағы басқасын суреттеген суреткердің шығармашылық қолтаңбасын көрсетеді.

Сұлтанмахмұт қиялы мен шынайы өмір бітісіп құйылып кеткендіктен кейіпкері мен қаһарманы ақынмен ажырамастай болып, өзгені емес өзін ғана жырлағандай әсер қалдыратын үндестік қалыптасқан. Бұны біз, автор бейнесі мен кейіпкер бейнесінің талдауында бақылаймыз. Сұлтанмахмұт ақынның жаңашылдығының бір қырын осы тұстан зерделеп, сұлтанмахмұттанушылар қазақ поэзиясына енген жаңа ұшқын ретінде бағалады.

Ақын атын халқының есінде мәңгілік қалдырса, ол өзінің адам атының (яғни, Сұлтанмахмұт) да ғұмыры ұзақ боларына толық сенімі болған, сондықтан да төмендегі жыр жолдарын жазған:

Іздедім, іздесем де таба алмадым,

Табам деп өзімді-өзім неге алдадым?

Адамның адам аты ақталмайды,

Бейнет қып, бар білгенім – соны аңғардым, – мұндағы «адамның адам аты ақталмайды»,– деп налуы жас та болса ақындықты өнер деп танып, оның бейнеті мен зейнеті карапайым адамнан гөрі басқаша болатынын аңғартқан.

Ақынды зерттеу ісінде еңбектенген ғалымдарымызды бірі – Е. Өтебаев [1, 5].

Аталған зерттеушінің «Сұлтанмахмұт және Мұхтар Әуезов» атты мақаласында Сұлтанмахмұт пен М. Әуезовтің арасындағы байланыс төркініне үңіліп, салыстырмалы талдаудан түйген тұжырымы ортаға салынған.

Онда М. Әуезовтің естеліктеріне сүйеніп дерек беріледі: жазушы 1916 жылы Семей қаласында маусым жарлығы кезінде ақын Сұлтанмахмұтты көрген.

Бұл кезде ақын күнкөріс, әрі білім алу, зиялылармен танысу мақсатымен Баянауыл, Павлодар, Томбы, Семей, Тарбағатай, Қотанқарағай, Шыңғыстау араларында жүрген кезі екен. Семейге қайта келген уақыты сол маусым жарлығына сәйкес түскен.

Жарлыққа қарсы қазақ оқығандарының жиналысы Семейдегі Приказчиктер клубында өтеді. Содан кейін 1917 жылы қыста денсаулығына байланысты ақынды М. Әуезовтің үйінде қысырақтың қымызымен бір айдан артық демалдырғаны айтылады.

Ақынды, оның қасиетін М. Әуезов ерте тани білген, 1918 жылы Ж. Аймауытовпен бірге «Екеу» деген атпен «Абайдан кейінгі ақындар» деген әдеби-сын мақала жариялайды, мұнда Сұлтанмахмұт өлеңдеріне, сыршылдықты арнайы талдап бағалайды.

Бұл Сұлтанмахмұт туралы алғашқы ғылыми жұмыстың бастауы еді, соны ғалым: «Дұрысында осы мақала Сұлтанмахмұт шығармашылығын ресми сөз еткен алғашқы әдеби-сын ой-пікір еді»,– деп дұрыс байқаған.

Өздері де әдебиетке келген жас талапкерлер екендігі, соған карамастан Сұлтанмахмұттың шығармашылығынан жаңашылдықты көре білгенін айтып өтеді: «Оларға Сұлтанмахмұттың тақырып тандауы мен бейнелеу әдісі ұнады»,– деп өз бағалауын береді.

Сонымен қатар ғалым аталған мақалада ізденіс төркінін олардың әдеби байланысы тұрғысынан алып қарағаны қонымды: «Әуезов даласы мен адамының атауы, аты, заты бар. Ондағы мінез, сурет, оқиға – бәрі де заманға, заманның тәртіп-талқысына сай келеді. Егер Сұлтанмахмұт бай, кедей, би, бәйбіше, төре, тілмәш десе, Әуезов адамдардың атын атайды, түрін түстеді»,– деп екі шығармашыл адамның тәсіліне тоқталып өтеді.

Сұлтанмахмұттану ғылымында: Ж. Аймауытов, (1930) Е. Бекенов, М. Әуезов, Е. Ысмайлов, Қ. Дәуленов, С. Айтмұханов, Б. Шалабаев, Б. Кенжебаев, Ы. Дүйсенбаев, С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, Ө. Тұрманжанов, Е. Исмайылов, Т. Әбдірахманов, Қ. Шәменов, Б. Мамыраев, Қ. Ергөбеков, А. Еспенбетов, Е. Өтебайұлы, С. Қирабаев, Ә. Кекілбаев, З. Ахметов, Қ. Ергөбек, Ш. Сәтбаева, Т. Кәкішев, Қ. Жүсіп, Д. Ысқақұлы, Ғ. Есім, Т. Рахымжанов, Д. Қамзабекұлы, А. Құдайбергенов сияқты зерттеушілер еңбек етті. Ақынның шығармаларын жинақтап, кітап етіп бастыру жұмысында (1918) алғашқы жұмыс «Абай» журналында жарияланған «Екеу» (Ж. Аймауытов пен М. Әуезов) атты бүркеншек есімімен жазылған «Абайдан соңғы ақындар» мақаласынан бастау алады.

Б. Күлеев (1922) Қазан қаласында «Адаққан өмір» атты араб әрпімен терілген кітап шығады. Ж. Аймауытов (1926) ашық хат арқылы ақын мұрасын толықтай жинап бастыруға күш салады. Қызылорда қаласында (1933) «Қазақ әдебиетінің классиктері» сериясымен, Алматы қаласында (1933) «Сұлтанмахмұт қандай ақын?» кітапшасы С. Мұқанов авторлығымен басылады [2].

Сұлтанмахмұттың шығармаларына аударма жасау ісінде және қазақтан басқа өзге аудиторияға ғылыми мақалалар арқылы таныстыруда: З. Кедрин, А. Жовтис, М. Сильченко, Е. Винокуров еңбектенді.

Ғалым С. Қирабаевтың: «... Сұлтанмахмұт өмір сүрген, ол жырлаған заман шындығын бірден түсіне алмай, көп адастық. Ақынның ортасын, оның неге сол ортамен өкпелескенін, алысқанын жете ұқпадық. Ендігі мәселе – осыларды саралап қарауда, түсінуде. Оған Сұлтанмахмұттың өз шығармалары, әсіресе, олардың осы күнге шейін жарияланбаған бөлігі көмекке келмек»,– деген пікірін дұрыс бағыт деп танымыз [3, 18]. Оның бір дәлелі: ақынның 30 мыңнан астам жолдан тұратын «Қарагөз» атты романы (өлеңмен жазылған), «Қайғы» атты

поэмасы халық арасына жетпеген, жоғалғаннан табылмаған, дерек Кенжетай Аймановтан қағазға түсірілген, 2- том 203 бетте [4].

Ақын шығармаларындағы автор бейнесін қарастыру үшін ақынның өзі жыр еткендей: Сөз мәнісін білмесең,

Өлең оқып не керек? – деген тұжырымын басшылыққа ала отырып, ақын дүниетанымы мен руханиятын кейіпкерінен тануға ұмтыламыз.

Сұлтанмахмұт поэзиясындағы ақын бейнесін ұғындыру мақсатында алдымен көркем поэзиядағы «автор бейнесін» түсіну шарт.

В. В. Виноградов «автор бейнесі» туралы: «Образ автора» открывается во внутренней связи всех элементов повествования, в его смысловой направленности, в драматической силе образных обобщений, в своеобразном реалистическом символизме художественного изображения жизни... Образ автора – это та цементирующая сила, которая связывает все стилиевые средства в цельную словесно-художественную систему, это внутренний стержень вокруг которого группируется вся стилистическая система произведения», – [5, 149] деп көркем әдебиет тілі қисынындағы орталық мәселелердің қатарына қояды.

Мұны түсінуіміз – Сұлтанмахмұттың даралығын анықтауымызға көмектеседі.

Автор бейнесі – Сұлтанмахмұттың өмірбаяндық категориясы емес, ол құрылымдық-көркемдік, көркем тілдік категориясы болып саналады.

Автор бейнесі дегеннен Сұлтанмахмұттың дүниетанымдық, әлеуметтік, мінез-құлықтық ерекшеліктерінен тұратын жеке басының қасиеттерінің жиынтығын түсінбейміз. Дегенмен, ақынның жеке басының ерекшеліктері оның туындыларынан байқалып тұратынын жоққа шығаруға болмайды.

«Автор бейнесі» дегенде ғалым Б. Шалабаев [6, 29] өзара байланысты мынадай екі ұғымды түсіндіреді:

«1. Поэзияның субъектісі, яғни өлеңдегі белгілі бір көркем-идеялық көзқарастармен ұласқан, өзіндік көркемдік әлемін туғызушы субъект.

2. Көркем поэзияны ақын, өз нүктесінен, өзінің адамгершілік, идеялық ұстанымы тұрғысынан көріп, соны туындысында әр түрлі жағдайлардағы тоғысулар, қарама-қарсы қоюлар арқылы бейнелеп шығады».

Сұлтанмахмұт өлеңдеріндегі ақын бейнесі – ол өз тұлғасының көріну қалпы. Ақын Сұлтанмахмұттың мұраттық нысанасы, көзқарасы, ұғым-түсініктері, наным-сенімі, көркемдік принципі, суреткерлік шеберлігі, поэзиясының өн бойынан, мұраттық-көркемдік сипатынан танылады. Бұл – оның шығармашылық тұлғасы, ақындық, суреткерлік сипат-өзгешелігі, ал оның өнер иесі ғана емес, өз тағдыры, өз мінез-құлқы бар жеке адам ретіндегі бейнесін алсақ, ол жекелеген жанрда (өмірбаяндық, мемуарлық) айқын көрініс табады.

Ақынның кез келген шығармасында автор «көзге көрінбей» қатысып отырады деуімізге болады. Оның жүрек қалауы, нені ұнатпайтыны бәрі кейіпкер сезімімен ұштасып кеткені байқалып тұрады. Бірақ, оның «біліну» дәрежесі барлық өлеңдерінде бірдей болмайды. Ол Сұлтанмахмұт ақынның баяндалып отырған жағдайларға қатысты қандай әдеби тәсілді пайдаланып, қандай бағытты ұстайтынына байланысты болады.

Сұлтанмахмұт поэзиясындағы ақын бейнесі негізінен былайша баяндалады:

1. I жақтағы («мен» тұлғасындағы) баяншы.

2. III жақтағы («Махмұт» тұлғасындағы) баяншы, жеке тұлғада.

3. Арнайы баяншы – бұл автор ойлап тапқан баяншы. Ол шығарманың бір кейіпкері болады («Қала ақыны», «дала ақыны»), не аты-жөні белгілі субъект («Таныстыру»).

Сұлтанмахмұттың поэзиясын осы тұрғыда талдап көрсету, мән беру – ғалымның, әдебиетші ұстаздардың, болашақ әдебиетші шәкірттердің байқағыштығы мен танымы арқылы жүзеге асатын құбылыс.

Сұлтанмахмұт 1907-1911 жылдар аралығында ақын жиырма екі өлең дүниеге әкелген.

Ол өлеңдерінің бастамасына «Секілді өмір қысқа, жарты тұтам» жатады. Мұқан молдадан алған білімімен, дүниеге көзқарасымен жазылған «Секілді өмір қысқа, жарты тұтам» өлеңінде:

Қаламды шын беріліп, алдым берік,
Әлдеқандай бір күшке көңіл сеніп.
Бұрын жалғыз оқу еді іздегенім,
Енді оған өлең жазу болсын серік,- деп жырлаған.

1912 жылы жазған «Шұбар қожа», «Әйел», «Дүние», «Оқып жүрген жастарға», «Талиптарға» («Шәкірттерге»), «Оқуда мақсат не?», «Достыма ұмытпастық үшін хат», «Түсімде көрген бір аянышты хал», «Анау-мынау», «Арыстан мен Тышқан», «Қандай», «Мағынасыз мешіт», «Арабшадан», «Екі тышқан», «Көк өгіз», «Арманым», «Ұлт», «Алғыс», «Жарлау», «Мысал», «Бір баланың тілек батасы» өлеңдерінде (осы жылы ақын жиырма бір өлең жазған) сыншыл бағыты анық көрінеді.

Абай ізімен ағартушылық көзқарасы «Оқып жүрген жастарға» (1912) «Талиптарға», «Оқуда мақсат не?» (1912) атты өлеңдерінен байқалады.

«Оқуда мақсат не?» өлең үзіндісін мысалға алсақ:

Демейміз оқымады біздің халық,

Болса да оқу – анық, мақсат – танық, –

деген I том, 50-беттегі жолдарды қазақ ауыз әдебиетін сүйе отырып, жаңа жетістікке, мәдениетке шақыруы деп түсінген жөн. Ақынның бұл өлеңдерін ғалымдар түрі жағынан бірқатар жаңа ізденістегі, үгіттік өлең дәрежесінде таниды.

Сұлтанмахмұт ақындықты өнер деп танығанын «Достыма ұмытпастық үшін хат» (1912) өлеңінен, байқауымызға, мына жыр жолдары:

Жан достым, бір-екі ауыз назым жаздым,

Көргенде босасын деп жүйе-жүйең, –

I том, 51-беттен айғақ болады. Ақын құдыреті, ақындық өнер ғана адресаттың, «жүйе-жүйесін» босата алады. Сұлтанмахмұт өнеріне бет бұрғызады.

Сен – сұңқар, көңілі соқыр, сенімен қас,

Өзінің болмады деп қарғасындай, –

I том, 88-беттегі басылған шығармасы «Тұтқындағы Байтұрсынның «Масасына» өлеңінде сөз зергерін сұңқарға балағанын, «Маса» жинағын «Өткірсің, наркескеннің алмасындай» – деп, биік бағалағанын көрсетеді. (1912 жылдан кейін ақын тағы да өлеңдерінен бірінен кейін бірі тасқындай тасып төгілген болатын, нақты айтқанда отыз үш өлеңі 1914 жылы жазылған, М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкерлері бұны зерттеушілер еңбегінен жинақтап берген).

Ал, «Өмірімнің уәдесі» (1914) атты өлеңінде ақын есімінің ұлағатты өмірімен, ақындық өнерімен сақталатынына деген сенімін көреміз.

Мына үзінді соған дәлел болады:

Үміттің көзі жарқырап,

Бұлағы ағар сарқырап.

Бұл бәйгеде Махмұттың

Азбаны келер арқырап, –

ақындықты өнер десен:

Асыл сөзді издесең,

Абайды оқы, ерінбе! –

деп тұжырымдайды, өзінің шығармашылық жолына Абайдың ұстаз екендігін анық көрсетеді.

Шығармашылық еңбегінің басы, тұңғыш өлеңдері «Шоқпар», «Тұмағымның құлағы», «Жұмбақ», «Шықай менен Шағала» (көп әдебиеттерде «Секілді өмір қысқа, жарты тұтам» өлеңі деп көрсетіледі, кейінгі зерттеулер бойынша ол өлеңнен бұрын дүниеге келген туындысы бары дәлелденді) бастап, дүниеден қайтарында ескі досымен бақұлдасуы іспетті «Қожеке», келдіңіз бе көңіл сұрай» туындысына дейінгі әдеби мұрасында барлық ақындықтың шартындай жалынды, жанды, өткір сезімді шындалған шеберлік өрнектеледі.

«Тұмағымның құлағы» өлеңінің шығу тарихы Сұлтанмахмұттың досы, туысы Шәйбай Аймановқа қатысты оқиғадан өріс алған екен [7].

Өлең тарихы әріден басталады, ақынның бала кезінде сақылдаған сары аязда ойнап жүргенінде болған оқиғаға байланысты шыққан. Шәйбай ойнап жүріп, байқамай Сұлтанмахмұттың ескі тұмағының құлақ бауын жұлып алады.

Сонда біраз уақыт үндемей тұрып, қасына Шәйбайды шақырып, бір ауыз өлең шумағын шығарады:

Тұмағымның құлағын,

Жұлып алдың, не түсті?

Үсиді-ау енді құлағым,

Міне, суық жел есті.

Не деп айтам апама,

Біліп қойса бұл істі?

Осы шумақ ақынның болашақ дарын иесі екеніне кәміл сендірген.

Алдымен суырып салып, ұйқастырды. Сөз уыттылығы сонша Шәйбай өзінің басындағы тұмағын кигізеді, бірақ Сұлтанмахмұт оны кимей, иесіне қайтарады. Бұл істің соңы Шәйбайдың анасына барып жыртылғанды жаматумен бітеді.

Екіншіден балалық көңілі ешкімді де ренжіткісі келмегені, бәрін шындықпен өлшеуге дағыланғаны анық байқалады.

Естелікте берілген мерзім – 1911 жылға дейінгі уақыт.

Бұл естеліктің тағы бір маңыздылығы осында, яғни ақынның ең алғашқы өлеңдерінің қатарында аталған туындыға жатады. Бір өлеңнің шығу тарихына қатысты естелікте ақынның туыстарына, өмірбаянына қатысты мағлұмат берілген: әкесі Әбубәкірдің (Шокпыттың) Сұлтанмахмұтты өте жақсы көретіні және Айман әулетіне ерекше құрметі байқалады.

Сұлтанмахмұттың ақындық тілі бай, құнарлы, кестелі, көркем.

Қазақ халқы әдеби тілінің сөздік қорын еркін игерген. Қажетінде араб-парсы, орыс сөздерін ұтымды кірістірген.

Сұлтанмахмұт Торайғыров – әдебиеттің әр жанрында жазатын қабілетті, талантты ақын-жазушы.

Әдеби мұраларын дүниеге әкелу мен өз білімін ұштау жолында қиыншылықпен өткерген аз ғұмырында, Бейсенбай Кенжебаевтың жинақтап-зерттеген есебі бойынша, ақын 110 өлең, 6 поэма, 2 роман, 8 мақала, очерк, әңгіме жазады.

Оның ішінде 68 өлеңі қара өлең өлшем ұйқастарымен, 32 өлеңі жыр-толғау, тақпақ өлшем ұйқастарымен, 7 өлең аралас өлшеммен жазылған [8, 168].

Сұлтанмахмұт Абайдан барлығы 12 сөз тіркесін алған.

Орыс әдебиетінен 7 сөз тіркесін өзінше пайдаланған.

Сұлтанмахмұт ақын шығармашылығында көптеген орыс, орыс тілі арқылы енген өзге тілдер мағынасындағы сөздер қолданысы көп табылады. Бұл ақынның білімділігін білдіреді. Соның бірі – Папа сөзі. «Адасқан өмір» поэмасында:

Жоқ құлдық, жоқ төрелік, жоқ күштемек

Тағы да көпті істеуге күндер өтпек,

Папа мен ферғауыннан қадір кетпек,

Өзі үшін тап өзінен басқа құдай,

Жоғына әр адамның көзі жетпек», –

деп әлемдік саясаттан хабары бар жанашыл ақынның сөз өрнегін құруда осы сөзді пайдаланғанын айтуға болады.

Сұлтанмахмұт 1918 жылы жазған «Таныстыру» поэмасында да орыс сөздерін қолданған, солардың бірі депутат, дума, диплом:

Алпыста қазақ тілінен тыңдау беріп,

Сайлауға кірмек ойы «диплом» алып.

Думадан бір орындық жылытпақшы,

Сайланып бір депутат болып барып».

Сұлтанмахмұт кейіпкері Дұрманов сөзі етіп берген осы тұста:

Есіл дәурен баянсыз қайда кетті,

Шен алып, лық байыған арқаланып.

Әкесі қайыр тілеп жүріп өлді,

Байлықпен жәрдем етер кімді танып»,—

деп депутаттыққа үміткердің шын жайынан хабар береді. Аталған тұстардан Сұлтанмахмұттың ішкі жан-дүниесі ашылады.

Мақалада Сұлтанмахмұт ақынның шығармашылығындағы XX ғасырдың басындағы қазақ тағдыры, қазақы бітім-болмыс табиғаты аталып өтті.

Суреткердің көркемдік жүйесі мен авторлық позициясын ақынның шығармалары арқылы тануға ұмтылды.

Сұлтанмахмұт ақынның жаңашылдығының бір қыры — заман келбеті мен кейіпкер жан-дүниесінің сабақтастығы тұтасып бейнеленеді. Қысқаша шолып өткен мақала мақсаты да, ақынның әдебиеттанудағы теориялық таныммен әлі де болса қарастырылатын мәселелері бар екендігіне назар аудару болатын, қорытынды түйіні мен мәні де осыдан келіп тұжырымдалады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Өтебаев Е. Кемеңгер ақын Сұлтанмахмұт. — Павлодар, 1992. — Б. 5.
- 2 Еспенбетов А. Сұлтанмахмұт Торайғыров. — Алматы: Ғылым, 1992.
- 3 Қирабаев С. Сұлтанмахмұт Торайғыров. Екі томдық шығармалар жинағы. I том. — Алматы: Ғылым, 1993. — Б.18.
- 4 Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. II том. — Алматы: Ғылым, 1993. — Б. 13, 131, 136.
- 5 Виноградов В.В. О языке художественной литературы. — М., 1959. — 149 с.
- 6 Шалабаев Б. Қазақ көркем прозасының тілін зерттеудің ғылыми теориялық негіздері. — Алматы: Ғылым, 1997. — Б. 29.
- 7 Айманов Ш. Жүрекжарды жырау хат // Қазақ әдебиеті, 1993, 2 шілде.
- 8 Кенжебаев Б. Қазақ халқының XX ғасыр басындағы демократ жазушылары. — Б.168

В статье рассматривается судьба казахского народа, менталитет нации начала XX века. Определяется художественная система и авторская позиция писателя. Одна из граней поэтического новаторства Султанмахмута — переплетение облика времени и мировоззрения героя произведений.

In this article the Kazakh Folk' fate, nation's mentality of the 20th century are considered. Here is the artistic system and author's position of the writer are distinguished. Interweaving of time's appearance and world's views of composition's character is one of the borders of Sultanmahmut's poetical innovation.